

แนวคิดตามหลักพุทธธรรมของพระพรหมคุณาภรณ์และพุทธทาสภิกขุ
นำสันติสุขในพื้นที่ชายแดนใต้

Idea based on the Buddhist principles of Brahma Phra
Phrom khunaporn and Budthathas Phikk Bring
Peace in Southern.

¹พระธวัช จังหวัดมุกดาหาร, ²ไพบุลย์ ดวงจันทร์,
³อุทัย เอกสะพัง และ ⁴สมิทธิ์ชาติ พุมมา

มหาวิทยาลัยทักษิณ, ประเทศไทย
Thaksin University, Thailand.

¹Sthawatpatani@gmail.com

Received December 25, 2021; Revised February 12, 2022; Accepted March 25, 2022

บทคัดย่อ

งานวิจัยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดการประยุกต์ใช้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) และพุทธทาสภิกขุที่เกี่ยวกับสร้างสันติสุขในพื้นที่ชายแดนใต้เป็นแนวปฏิบัติ โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพและการเก็บข้อมูลภาคสนามโดยใช้แบบสอบถามแบบสัมภาษณ์ และสรุปอภิปรายผลแบบพรรณนาเชิงวิเคราะห์ คุณค่าและความรู้แบบหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระพรหมคุณาภรณ์และพุทธทาสภิกขุสามารถมีส่วนนำสันติสุขมาสู่พื้นที่ชายแดนใต้ได้โดยสอดคล้องและสามารถประยุกต์ให้เข้ากับแนวคิดการเข้าใจ เข้าถึงและพัฒนา อันประกอบด้วยพยายามเข้าใจและอธิบายระหว่างหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เป็นคำสั่งสอนเดิมที่มีมาในเรื่องเกี่ยวกับสันติ

¹ พระธวัช จังหวัดมุกดาหาร นิสิตปริญญาตรีบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา มหาวิทยาลัยทักษิณ โทรศัพท์ 082-431-4888 อีเมล thawatpatani@gmail.com.

² รองศาสตราจารย์ไพบุลย์ ดวงจันทร์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ มหาวิทยาลัยทักษิณ

³ อาจารย์ ดร.อุทัย เอกสะพัง อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ มหาวิทยาลัยทักษิณ

⁴ อาจารย์ ดร.สมิทธิ์ชาติ พุมมา อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ มหาวิทยาลัยทักษิณ

สุขเช่น พรหมวิหาร 4 อริยสัจ 4 สังคหวัตถุ 4 และคำสอนที่พระพรหมคุณาภรณ์และพุทธทาสภิกขุได้เคยรจนาเป็นข้อเขียนและเทศนาอบรมสั่งสอนในประเด็นเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันท่ามกลางความหลากหลายทางวัฒนธรรมและการเสริมสร้างสันติสุขในพื้นที่ชุมชนที่มีความขัดแย้งซึ่งสอดคล้องกับหลักการอยู่ร่วมกันอย่างสันติคำสอนของศาสนาอิสลาม ซึ่งหลักพุทธธรรมของพระพรหมคุณาภรณ์เข้าใจหลักธรรมพรหมวิหาร 4 เมตตา, กรุณา, มุทิตา, อุเบกขา, เข้าถึงพรหมวิหาร 4 พัฒนาพรหมวิหาร 4 และ พุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุเข้าใจอริยสัจสี่ 4 ทุกข์, สมุทัย, นิโรธ, มรรค เข้าถึงอริยสัจสี่ 4 พัฒนาอริยสัจสี่ ในพื้นที่ชายแดนใต้ ปรากฏได้ว่าหลักธรรมดังกล่าวสามารถเข้าใจเข้าถึง พัฒนาและประยุกต์ใช้ให้เกิดการยอมรับในกลุ่มคนที่มีความแตกต่างทางวัฒนธรรมและความเชื่อได้เป็นอย่างดีเพราะเป็นหลักธรรมพื้นฐานในการดำเนินชีวิตที่มีได้ขัดแย้งต่อหลักธรรมคำสอนของศาสนาใดแต่เป็นการใช้แนวทางการพัฒนาและการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างสันติโดยมุ่งหวังให้ชนทุกกลุ่มมีระดับวิถีการดำเนินชีวิตที่ดีขึ้นโดยปราศจากความขัดแย้งหรือสามารถแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งทุกรูปแบบโดยใช้สันติสุข

คำสำคัญ : หลักพุทธธรรมของพระพรหมคุณาภรณ์, พรหมวิหาร 4, หลักพุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ, อริยสัจสี่ 4 , หลักพุทธธรรมนำสันติสุขในพื้นที่ชายแดนใต้

Abstract

The objective of this research was to study the concept of applying the Buddhist Dharma principles of Phra Brahmakunaphorn (P.A. Payutto) and Buddhadasa Bhikkhu in relation to building peace in the southern border areas as a guideline. Qualitative research methods were used and field data were collected using interview questionnaires. and summarizing and discussing the results in an analytical descriptive form. Buddhist principles of Brahmakunaphorn and Buddhadasa Bhikkhu can contribute to peace in the southern border areas accordingly and can be applied to the concept of understanding. access and develop which consists of trying to understand and Explain between the Buddhist dharma principles that were originally taught in regard to peace such as the Four sublime states of mind Noble Truths 4 Sangkhavut and the teachings that Phra Brahmakunaphorn and Buddhadasa Bhikkhu had used in writing and preaching. on

the issue of coexistence among diversitycultural and peace-building in conflict-affected communities in accordance with Islamic principles of peaceful coexistence according to Islamic teachings. The dharma principles of Brahmakunaphorn and Buddhadasa are both general and specific mentions in the southern border areas. Such principles can be understood and applied to gain acceptance among people with cultural and belief differences very well because it is a fundamental principle in life that does not conflict with doctrinal principles. of any religion, but rather to adopt a method of development and peaceful coexistence with the aim of ensuring that all groups have a better level of life without conflict or to be able to resolve all forms of conflict by peaceful means.

Keyword: The Buddha Dharma of Phra Phrom khunaporn, Four sublime states of mind, The Buddha Dharma of Budthathas Phikk, Four Noble Truths 4, The Buddha Dharma principles bring peace in the southern border areas.

บทนำ

พื้นที่ภาคใต้ตอนล่างของประเทศไทยเป็นที่ตั้งของจังหวัดปัตตานี ยะลา นราธิวาส และบางอำเภอของจังหวัดสงขลา เป็นพื้นที่ที่มีชาวไทยมุสลิมอาศัยอยู่หนาแน่นและมีจำนวนมากที่สุดของประเทศ ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องทางประวัติศาสตร์ตั้งแต่การเข้ามาของศาสนาอิสลามในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และการเปลี่ยนไปนับถือศาสนาอิสลามของผู้คนในพื้นที่แหลมมลายูเรื่อยไปจนถึงหมู่เกาะอินโดนีเซียและทางใต้ของหมู่เกาะฟิลิปปินส์ ก่อเกิดเป็นสังคมวัฒนธรรมอิสลามที่ดำรงอยู่คู่กันมากับวัฒนธรรมความเชื่อของชาวพุทธในเขตภาคพื้นทวีป และกลายเป็นเอกลักษณ์เด่นของความเป็นสังคมพหุวัฒนธรรมของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

พื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้ คือ ปัตตานี ยะลา และนราธิวาส กับอำเภอของ จ. สงขลา คือ อ.จะนะ อ.เทพา อ.สะบ้าย้อย และนาทวี ซึ่งมีปัญหาความไม่สงบมานานกว่า 17 ปี มีประชากรราว 2,200,000 ร้อยละ 85.42 นับถือศาสนาอิสลาม ขณะที่ร้อยละ 14.58 นับถือศาสนาพุทธและศาสนาอื่น ๆ ประชากรจำนวนประชากรรวมกลุ่มจังหวัดภาคใต้ชายแดน มีจำนวนประชากรทั้งสิ้น 3,721,744 คน ซึ่งแยกเป็นประชากรชาย 1,834,232 คน และประชากรหญิง 1,887,512 คน ส่วนใหญ่ร้อยละ 70.99 นับถือศาสนาอิสลาม ร้อยละ 28.10 นับถือศาสนาพุทธ และอีกร้อยละ 0.91 นับถือศาสนาอื่น ๆ (คริสต์/ฮินดู) ซึ่งประชากรที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ดินแดนพหุวัฒนธรรม 3 จังหวัดชายแดนใต้ ประกอบด้วยจังหวัดยะลา ปัตตานี และนราธิวาส โดยมีประชากรรวม 1.95 ล้านคน ส่วนใหญ่ร้อยละ 83 นับถือศาสนาอิสลาม แต่ก็มีคนพุทธ คริสต์ ฮินดู และคนไทยเชื้อสายจีน อาศัยร่วมอยู่ด้วย และด้วยความพิเศษของการเป็นพื้นที่หลากหลายวัฒนธรรมทำให้มีนักท่องเที่ยวทั้งไทย และต่างประเทศเดินทางมาเยือนพื้นที่ 3 จังหวัดอยู่เสมอ (มาริสสา พิงบุญพระ, ชัยณรงค์ กิตินารถอินทราณี : 2563)

พื้นที่ 3 จชต. มีเอกลักษณ์ทางสังคมและวิถีประชาชนที่แตกต่างจากพื้นที่มีเอกลักษณ์ทางสังคมและวิถีประชาชนที่แตกต่างจากพื้นที่ความเป็นสังคมพหุวัฒนธรรมที่มีความหลากหลายทางความเชื่อ ขาดิพันธุ์และประเพณีวัฒนธรรมนี้ได้ดำรงอยู่ตลอดมาในช่วงสมัยรัฐโบราณ กระทั่งเมื่อชาวตะวันตกได้เข้าในภูมิภาคภายใต้แนวคิดจักรวรรดินิยมและการล่าอาณานิคมช่วงสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 17 การยึดครองดินแดนและการกำหนดเส้นเขตแดนของพื้นที่ต่างๆ ได้ถูกกำหนดขึ้นอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมและเป็นจุดเริ่มต้นของการก่อเกิดเป็นรัฐสมัยใหม่ในภูมิภาคแห่งนี้ภายหลังจากที่ชาวตะวันตกได้ถอนตัวออกไปในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ประเทศเกิดใหม่อย่างมาเลเซีย อินโดนีเซีย ฟิลิปปินส์ บรูไน สิงคโปร์ ได้ถือกำเนิดขึ้น ในขณะที่พื้นที่ภาคใต้ตอนล่างของประเทศไทยซึ่งผู้คนส่วนใหญ่มีวัฒนธรรมและประเพณีความเชื่อคล้ายคลึงกับชาวมลายูในมาเลเซียได้เป็นส่วนหนึ่งในฐานะจังหวัดของไทย

ทั้งนี้ แม้ว่าจะเพิ่งมีการแบ่งเขตการปกครองและประกาศจัดตั้งเป็นจังหวัดต่างๆขึ้น แต่การดำรงอยู่ของผู้คนที่มีสังคม วัฒนธรรม ประเพณี และประวัติศาสตร์อันเป็นเอกลักษณ์ของตนเองของผู้คนในพื้นที่ได้ดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง มีทั้งสงคราม ความขัดแย้งและการอยู่ร่วมกันกับรัฐไทยและเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ไทย

ความขัดแย้งและความรุนแรงอันเป็นผลมาจากความแตกต่างทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรมได้เกิดขึ้นเป็นระยะๆ ภายใต้ความพยายามของรัฐบาลไทยในทุกยุคสมัยในการแก้ไขปัญหาเพื่อนำความสงบมาสู่พื้นที่ นโยบายรัฐประศาสนศาสตร์และการพัฒนา รวมถึงการเสริมสร้างความมั่นคงโดยหน่วยงานด้านความมั่นคงได้ถูกนำมาใช้ในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้อย่างต่อเนื่องยาวนาน ขณะเดียวกันกลุ่มผู้ก่อความไม่สงบหลายกลุ่มก็ยังพยายามก่อความรุนแรงและสร้างสถานการณ์ขึ้นทั้งหนักและเบาหรือประปรายเป็นระยะๆ กระจายทั่วไปในพื้นที่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังช่วงปี พ.ศ. 2547 ที่เกิดเหตุการณ์การปล้นปืนจากกองพันพัฒนาที่ 4 ค่ายกรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ที่สถานการณ์ในพื้นที่ได้กลับมารุนแรงขึ้นเป็นลำดับทั้งจากกลุ่มผู้ก่อการและการตอบโต้ปราบปรามและประกาศใช้กฎหมายพิเศษโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐ

ภายใต้สถานการณ์ความรุนแรงที่เกิดขึ้นนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 ได้มีความพยายามแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งจากทุกภาคส่วน รวมถึงการใช้แนวคิดสันติศึกษาและการนำการพัฒนาเข้าสู่พื้นที่เพื่อปรับทัศนคติของผู้คนและพัฒนาชุมชนให้เกิดความเข้มแข็ง สร้างเศรษฐกิจให้เกิดความยั่งยืน รวมถึงการใช้แนวคิดทางศาสนาในการเข้ามาแก้ไขปัญหา ร่วมกับองค์การพหุวัฒนธรรมอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะแนวคิดการเสริมสร้างสันติสุขในคำสอนและความเชื่อของศาสนาพุทธและอิสลามซึ่งสามารถนำมาใช้ให้ผู้คนยอมรับการอยู่ร่วมกันในสังคมที่มีความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตที่ดี มีคุณธรรมและจริยธรรม เหมาะสมตามประเพณี วัฒนธรรมและปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตเข้ากับสภาพแวดล้อมสมัยใหม่แบบสังคมพหุวัฒนธรรม ให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสมบูรณ์ มั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ลดความขัดแย้งและแตกแยก ซึ่งปัจจุบันสังคมไทยและสังคมโลกได้ยอมรับการเข้าสู่ความเป็นพหุสังคมที่ยอมรับในความแตกต่างหลากหลายมากขึ้น ดังนั้น การเรียนรู้เพื่อเคารพและยอมรับในความแตกต่างและความหลากหลาย การมีความไว้วางใจและมีความปรารถนาดีต่อกันในสังคมพหุวัฒนธรรม จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ควรเรียนรู้เพื่อการอยู่

ร่วมกันอย่างสันติเพื่อให้ประชาชนทุกชาติพันธุ์สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข (สมบุญธ บัญญัติ, พระมหาวีเชียร วชิรธมโม: 2549)

ในสังคมปัจจุบันเมื่อเกิดรัฐประเทศและพบว่ามียุทธศาสตร์หลายกลุ่มตั้งถิ่นฐานอยู่ภายในอาณาเขตของรัฐประเทศ ถ้าปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ในสังคมสมัยใหม่มีลักษณะยอมรับซึ่งกันและกันย่อมหมายความว่า เป็น พหุวัฒนธรรม (Cultural Pluralism) คือรัฐประเทศที่มีหลายวัฒนธรรม ประเทศที่เกิดขึ้นมาใหม่มักจะเป็นรัฐพหุวัฒนธรรม เพราะประเทศเหล่านี้เกิดขึ้นภายหลังการอพยพเคลื่อนย้ายของกลุ่มชาติพันธุ์ การยอมรับพหุวัฒนธรรม หมายความว่า กฎหมายและกฎระเบียบที่ใช้ในการบริหารหรือการจัดการมีลักษณะไม่เคร่งครัด เปิดโอกาสให้มีทางเลือกในการปฏิบัติการโดยไม่มีวัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่งครอบงำ (dominant culture) และวัฒนธรรมอื่นถูกครอบงำ (subordinate culture) (อมรา พงศาพิชญ์, 2545: 19) ภายใต้แนวคิดการยอมรับความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรมและการอยู่ร่วมกันอย่างสันติของผู้คน ในพื้นที่ชุมชนบริเวณโดยรอบวัดหลักเมือง ตำบลจรูญสมิแล อำเภอเมือง จังหวัดปัตตานี ประกอบด้วยหลายชุมชนที่มีลักษณะความเป็นพหุวัฒนธรรม เป็นชุมชนที่อยู่ท่ามกลางปัญหาชายแดนใต้ แต่สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติทั้งชาวไทยพุทธและศาสนาอื่น โดยมีการปรับใช้แนวคิดพหุวัฒนธรรม ซึ่งพหุวัฒนธรรมในบริบทนี้มีความหมายใกล้เคียงกันกันอยู่ 2 คำคือ Cultural Pluralism และ Multiculturalism ความคิดที่อยู่เบื้องหลังทั้งสองคำนี้ในความหมายอย่างกว้างๆ หมายถึง การยอมรับความหลากหลายทางวัฒนธรรม (Cultural Diversity) ว่าสามารถดำรงอยู่ร่วมกันได้ในลักษณะใดลักษณะหนึ่งนั่นเอง (อมรา พงศาพิชญ์, 2545: 19)

การยกระดับและเสริมสร้างทางจิตใจเพื่อแก้ปัญหาคความขัดแย้งในสังคมพหุวัฒนธรรมโดยใช้หลักธรรมทางศาสนานั้นถือเป็นเครื่องมือสำคัญประการหนึ่ง ในการศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาซึ่งมุ่งเน้นการพัฒนาบุคลิกภาพหรือกายกับจิตตามแนวคิดสันติสุขของพระพรหมคุณาภรณ์และพุทธทาสภิกขุเพื่อเสริมคุณภาพชีวิต หมายถึง การใช้หลักธรรมในการพัฒนาชีวิตที่มีคุณภาพซึ่งประกอบด้วยกายและใจที่มีคุณภาพ ทั้งด้านหรือระดับที่มองเห็นและด้านหรือระดับที่เลียดจากที่มองเห็นหรือนามธรรมที่ใช้หลักธรรมนำสันติสุขอันประกอบด้วยหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง อาทิ สังคหวัตถุ 4 สปัปฺริสธรรม 7 อิทธิบาท 4 พรหมวิหาร 4 สาราณียธรรม 6 เป็นต้น

ในงานวิจัยนี้จะศึกษาถึงหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) และพุทธทาสภิกขุได้เคยรจนาเป็นข้อเขียนและเทศนาอบรมสั่งสอนในประเด็นเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันท่ามกลางความหลากหลายทางวัฒนธรรมและการเสริมสร้างสันติสุขในพื้นที่ชุมชนที่มีความขัดแย้ง ซึ่งหลักธรรมดังกล่าวมีทั้งที่กล่าวถึงโดยทั่วไปและเฉพาะเจาะจงในพื้นที่ชายแดนใต้ โดยจะสอบถามถึงความรับรู้และเข้าใจของประชาชนและวิธีนำหลักธรรมดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ให้เกิดความสงบสันติสุขในพื้นที่ รวมถึงบริบทความสอดคล้องและปัจจัยเกื้อหนุนที่ทำให้หลักธรรมดังกล่าวเป็นที่ยอมรับและประยุกต์ใช้ให้เกิดผลในทางรูปธรรมได้จริง โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวทางการแก้ปัญหาของภาครัฐตามพระราชดำริสการเข้าใจ เข้าถึงและพัฒนาว่ามีส่วนสนับสนุนเกี่ยวข้องกันอย่างไรต่อการเสริมสร้างสันติสุขในพื้นที่ชายแดนใต้ที่มีความแตกต่างทางวัฒนธรรมและความเชื่อซึ่งเป็นประเด็นหลักของการวิจัยครั้งนี้

วัตถุประสงค์การวิจัย

- เพื่อศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการสร้างสันติสุขของพระพรหมคุณาภรณ์และพุทธทาสภิกขุในพื้นที่ชายแดนใต้
- เพื่อนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการสร้างสันติสุขของพระพรหมคุณาภรณ์และพุทธทาสภิกขุมาประยุกต์ใช้ในพื้นที่ชายแดนใต้

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้ทั้งข้อมูลจากเอกสาร (Documentary) และข้อมูลจากภาคสนาม (Field Research) การใช้ข้อมูลจากภาคสนามจะเก็บรวบรวมด้วยวิธีการสังเกต (Observation) การสัมภาษณ์ (Interview) การทำแบบสอบถาม (questionnaire) บุคคลทั้งชาวไทยพุทธและไทยมุสลิมที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการดำเนินชีวิตในพื้นที่ชายแดนใต้ และนำเสนอผลรายงานการวิจัยโดยใช้วิธีพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

ผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยการประยุกต์ใช้หลักธรรมและแนวคิดในการพัฒนาเพื่อเสริมสร้างสันติสุขพบว่าคุณค่าและความรู้แบบหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระพรหมคุณาภรณ์ และพุทธทาสภิกขุสามารถมีส่วนนำสันติสุขมาสู่พื้นที่ชายแดนใต้ได้โดยสอดคล้องและสามารถประยุกต์ให้เข้ากับแนวคิดการเข้าใจ เข้าถึงและพัฒนา อันประกอบด้วยพยายามเข้าใจและอธิบายระหว่างหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่พระพรหมคุณาภรณ์และพุทธทาสภิกขุได้เคยรจนาเป็นข้อเขียนและเทศนาอบรมสั่งสอนในประเด็นเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันท่ามกลางความหลากหลายทางวัฒนธรรมและการเสริมสร้างสันติสุขในพื้นที่ชุมชนที่มีความขัดแย้ง ซึ่งหลักธรรมดังกล่าวมีทั้งที่กล่าวถึงโดยทั่วไปและเฉพาะเจาะจงในพื้นที่ชายแดนใต้ ปรากฏได้ว่าหลักธรรมดังกล่าวสามารถเข้าใจและประยุกต์ใช้ให้เกิดการยอมรับในกลุ่มคนที่มีความแตกต่างทางวัฒนธรรมและความเชื่อได้เป็นอย่างดีเพราะเป็นหลักธรรมพื้นฐานในการดำเนินชีวิตที่มีได้ขัดแย้งต่อหลักธรรมคำสอนของศาสนาใดแต่เป็นการใช้แนวทางการพัฒนาและการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันโดยมุ่งหวังให้ชนทุกกลุ่มมีระดับวิถีการดำเนินชีวิตที่ดีขึ้นโดยปราศจากความขัดแย้งหรือสามารถแก้ไขปัญหาความขัดแย้งทุกรูปแบบโดยใช้แนวทางแบบสันติวิธี

จากการวิเคราะห์โดยทฤษฎีระบบ (System Theory) รูปแบบหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระพรหมคุณาภรณ์และพุทธทาสภิกขุและแนวคิด เข้าใจ, เข้าถึง, พัฒนา พบว่ามีหลักธรรมและแนวคิดหลัก ดังนี้

1. ตัวนำ (Input) ประกอบด้วย เงื่อนไขที่พอเพียง (Sufficiency Condition) และเงื่อนไขที่จำเป็น (Necessary Condition)
2. กระบวนการ (Process) ประกอบ เข้าถึงวิถีชีวิต (Empathies the Way of Life) พัฒนาวิธีการเจริญปัญญา (Develop the way of Wisdom) และ เข้าใจวิถีคิด (search the way of thinking)
3. ตัวนำออก (Out put) ประกอบด้วย บุคคลมีปัญญา (ความสว่าง) สังคมมีความสงบ มีธรรม สงบ สะอาด หลักธรรมเศรษฐกิจพอเพียง และ หลักธรรมปกติ สมดุล
4. ผลลัพธ์ (Outcome) ประกอบด้วย บุคคล ครอบครั้ว ชุมชน องค์กร สังคม และ ประเทศชาติ

3.เหตุทุกข์ใช้หลักธรรม 4.ดับทุกข์ใช้หลักธรรม 5.เข้าใจวิธีปรับปรุงและ พัฒนาประยุกต์หลักธรรม 6.ชีวิตเป็นธาตุธรรมชาติ 7.เข้าใจความหมาย ค่านิยมและวัตถุนิยม 8.เข้าใจปัญหาค่านิยม และวัตถุนิยม 9.เข้าใจกฎธรรมชาติ ↑ เงื่อนไขจำเป็น ((Necessary Condition)	สมานิ ปัญญา วิมุตติ พัฒนาวีธีการเจริญปัญญา (Develop) 1.ละอนุสัยไม่ให้เกิด นิเวรณ 2.ละอนุสัยไม่ให้เกิด ทุกข์ 3.ลดการยึดมั่นใน หลักธรรม พอประมาณ 4.รู้จักการปรับเปลี่ยน ไม่ให้เกิดทุกข์ เกิดสันติสุข	งาม 4.เศรษฐกิจ พอเพียง 5.ธรรมชาติ คุณภาพ	สังคม — หลัก โลก — ธรรม	ภรณ์(ปอ ประยุกต์โต) และพุทธทาส ภิกขุ
--	--	--	-------------------------------	---

อภิปรายผล

ผลการวิจัยในการวิเคราะห์ สังเคราะห์หลักพุทธธรรมเกี่ยวกับแนวคิดสันติสุขพบว่า มีหลักธรรมที่สามารถประยุกต์ใช้ในพื้นที่เพื่อเกิดผลจริงเชิงประจักษ์ ได้แก่ อริยสัจ 4 (ความจริงอันประเสริฐความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ - The Four Noble Truths) 1. ทุกข์ (ความทุกข์, สภาพที่ทนได้ยาก, สภาวะที่บีบคั้น ชัดแย้ง บกพร่อง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง, ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า อุปาทานขันธ 5 เป็นทุกข์ - suffering; unsatisfactoriness) 2. ทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์, สาเหตุให้ทุกข์เกิด ได้แก่ ตัณหา 3 คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา - the cause of suffering; origin of suffering) 3. ทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป, ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัดอวิชชา สำรอกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกต้อง ไม่ติดข้อง หลุดพ้นสงบ ปลอดภัย เป็นอัสระ คือนิพพาน - the cessation of suffering; extinction of suffering) และ 4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า

ทางสายกลาง มรรคมืองค์ 8 นี้ สรุปลงในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา - the path leading to the cessation of suffering)

อริยสัจ 4 นี้ เรียกกันสั้นๆ ว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค การแสดงอริยสัจ 4 นี้ มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามุกังสิกา ธรรมเทศนา (เช่น อัง.อฎฐก. 23/102/190) แปลตามอรรถกถาว่า พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงหยิบยกขึ้นถือเอาไว้ด้วยพระองค์เอง คือ ทรงเห็นด้วยพระสยัมภูญาณ (= ตรัสรู้เอง) ไม่สาธุการแก่ผู้อื่น (แต่ตามที่อธิบายกันมา มักแปลว่า พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง โดยไม่ต้องปรารภคำถามหรือการทูลขอร้องของผู้ฟัง อย่างการแสดงธรรมเรื่องอื่นๆ; ความจริง จะแปลว่า พระธรรมเทศนาขั้นสุดยอดก็ได้ ซึ่งสมกับเป็นเรื่องที่ทรงแสดงท้ายสุดต่อจาก อนุပ္พพิกขา 5 คำแปลอย่างหลังนี้ พึงเทียบ อัง.ทสก. 24/95/208) กิจในอริยสัจ 4 (หน้าที่อันจะพึงทำต่ออริยสัจ 4 แต่ละอย่าง, ข้อที่จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องและเสร็จสิ้นในอริยสัจ 4 แต่ละอย่าง จึงจะชื่อว่ารู้หรือเป็น ผู้ตรัสรู้แล้ว - functions concerning the Four Noble Truths) 1. ปริญา (การกำหนดรู้ เป็นกิจในทุกข์ ตามหลักว่า ทุกข์ อริยสัจ ปริญเณยย์ ทุกข์ควรกำหนดรู้ คือ ควรศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจชัดตามสภาพที่เป็นจริง ได้แก่ การทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตของปัญหา - comprehension; suffering in to be comprehended) 2. ปหานะ (การละเป็นกิจในสมุทัย ตามหลักว่า ทุกขสมุทัย อริยสัจ ปหาตพพ์ สมุทัยควรละ คือ กำจัด ทำให้หมดสิ้นไป ได้แก่การแก้ไขกำจัดต้นตอของปัญหา - eradication; abandonment; the cause of suffering is to be eradicated) 3. สัจฉิกิริยา (การทำให้แจ้ง เป็นกิจในนิโรธ ตามหลักว่า ทุกขนิโรธ อริยสัจ สัจฉิกาทพพ์ นิโรธควรทำให้แจ้ง คือ เข้าถึง หรือบรรลุ ได้แก่การเข้าถึงสภาวะที่ปราศจากปัญหา บรรลุจุดหมายที่ต้องการ - realization; the cessation of suffering is to be realized) และ 4. ภาวนา (การเจริญ เป็นกิจในมรรค ตามหลักว่า ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสัจ ภาเวตพพ์ มรรคควรเจริญ คือ ควรฝึกอบรมลงมือปฏิบัติ กระทำตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย ได้แก่การลงมือแก้ไขปัญหา - development; practice; the path is to be followed or developed)

ในการแสดงอริยสัจจ์ กี่ดี ในการปฏิบัติธรรมตามหลักอริยสัจจ์ กี่ดี จะต้องให้อริยสัจจ์แต่ละข้อ สัมพันธ์ตรงกันกับกิจแต่ละอย่าง จึงจะเป็นการแสดงและเป็นการปฏิบัติโดยชอบ ทั้งนี้ วางเป็นหัวข้อได้ดังนี้ 1. ทุกข์ เป็นชั้นแถลงปัญหาที่จะต้องทำความเข้าใจและรู้ขอบเขต (ปริณญา) - statement of evil; location of the problem. 2. สมุทัย (เป็นชั้นวิเคราะห์และวินิจฉัยมูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องแก้ไขกำจัดให้หมดสิ้นไป (ปหานะ) - diagnosis of the origin. 3. นิโรธ เป็นชั้นชี้บอกภาวะปราศจากปัญหา อันเป็นจุดหมายที่ต้องการ ให้เห็นว่าการแก้ปัญหานั้นเป็นไปได้ และจุดหมายนั้นควรเข้าถึง ซึ่งจะต้องทำให้สำเร็จ (สังฆิกิริยา) - prognosis of its antidote; envisioning the solution. 4. มรรค เป็นชั้นกำหนดวิธีการ ขั้นตอน และรายละเอียดที่จะต้องปฏิบัติในการลงมือแก้ปัญห (ภาวนา) - prescription of the remedy; program of treatment.(พระธรรมปิฎก : 2546: 582-584)

ความสำเร็จในการปฏิบัติทั้งหมด พึงตรวจสอบด้วยหลัก ญาณ 3

มรรค (สันสกฤต: มรค; บาลี: มคค) คือ หนทางสู่ความดับทุกข์ เป็นหนึ่งในอริยสัจ 4 จึงเรียกอีกอย่างว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หรือการลงมือปฏิบัติเพื่อให้พ้นจากทุกข์ ประกอบด้วยองค์ประกอบ 8 ประการในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า อริยมรรคมีองค์ 8 นี้เป็นทางสายกลาง[1] คือเป็นข้อปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นตามวิภังคสูตร พระพุทธเจ้าทรงอธิบายรายละเอียดไว้ดังนี้สัมมาทิฐิ (ความเห็นที่ถูกต้อง) หมายถึง ความรู้ในอริยสัจ 4 สัมมาสังกัปปะ (ความคิดที่ถูกต้อง) หมายถึง ความคิดในการออกจากกาม ความไม่พยาบาท และการไม่เบียดเบียน สัมมาวาจา (วาจาที่ถูกต้อง) หมายถึง การเว้นจากการพูดเท็จ หยาบคาย ส่อเสียด และเพ้อเจ้อ สัมมาภิมันตะ (การปฏิบัติที่ถูกต้อง) หมายถึง เจตนาละเว้นจากการฆ่า โจรกรรม และการประพฤตินอกใจในกาม สัมมาอาชีวะ (การหาเลี้ยงชีพที่ถูกต้อง) หมายถึง การเว้นจากมิจฉาชีพ การละเว้นจากอาชีพฆ่าสัตว์ อาชีพที่เบียดเบียนผู้อื่น สัมมาวายามะ (ความเพียรที่ถูกต้อง) หมายถึง สัมมัปปธาน 4 คือ ความพยายามป้องกันอกุศลที่ยังไม่เกิด ละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ทำกุศลที่ยังไม่เกิด และดำรงรักษาอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว

สัมมาสติ (การมีสติที่ถูกต้อง) หมายถึง สติปัญญา 4 สัมมาสมาธิ (การมีสมาธิที่ถูกต้อง) หมายถึง ฌาน 4 (พระธรรมปิฎก: 2546: 585-589) พุทธศาสนิกชนแนวคิดในการทำงานทางพระพุทธศาสนาเพื่อศาสนา 3 ประการ (2537 ก :14) 1. ให้พุทธศาสนิกชนหรือศาสนิกศาสนาใดก็ตามเข้าถึงความหมายอันลึกซึ้งศาสนาของตน 2. ให้ทำความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา 3. พัฒนาดีเพื่อนมนุษย์ให้ออกจากค่านิยมหรือวัตถุนิยม

แนวคิดหลักพุทธธรรมที่ควรใช้ปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา สังคหวัตถุ 4 คือ ทาน ปิย วาจา อัตถจริยา สมานัตตาที่พุทธศาสนิกชนเห็นว่า เป็นหัวใจสำคัญของการอยู่ร่วมกันในสังคม เป็นคำสอนที่ตรงกับโครงการของอัลเลาะห์ที่ให้นักบุญทุกคนมองเพื่อนมนุษย์ด้วยกันอย่างไม่เบียดเบียนไม่ทำร้ายกัน และมีความเมตตาต่อกัน การฆ่ากันการมุ่งเอาชีวิตผู้อื่นถือเป็นบาปหนักหนาที่สุดที่ทรงห้ามไว้ ส่วนเรื่องการบริจาคทาน อิสลามสอนไว้เป็นคำสอนหลัก ต้องให้ชะกาตแก่ผู้ยากไร้ เมื่อเรามีมากหรือพอมือพอกินก็ต้องเอื้อเพื่อแบ่งปันให้คนอื่น ถ้าไม่ทำ ก็เป็นบาป เป็นการเห็นแก่ตัว ผิดจากโครงการของอัลเลาะห์ และมุสลิมทุกคนต้องถือศีลอด เพื่อให้มีความเข้าใจเห็นใจผู้ยากไร้ อันนี้ก็ตรงกับในคำสอนของพุทธศาสนิกชนที่ปฏิบัติได้ แต่แค่เราไม่ยึดติดกับชื่อของหลักธรรมว่าสังคหวัตถุ 4 อันนั้นเราไม่ยึดติด แต่เราดูที่เนื้อใน” (ผู้ให้สัมภาษณ์ : กลุ่มชาวบ้านชาวไทยมุสลิม)

แนวคิดการพัฒนาที่ประยุกต์เข้ากับหลักพุทธธรรม ได้แก่ แนวคิด เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา เป็นวิธีการแห่งศาสตร์พระราชาราชเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชทรงใช้เป็นวิธีการทรงงานมาตลอดรัชสมัย และทรงแนะนำให้ข้าราชการและหน่วยงานของรัฐนำมาใช้ในการพัฒนาและแก้ไขปัญหาพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ ตัวอย่างของความสำเร็จจากการนำแนวคิดดังกล่าวมาใช้เพื่อสร้างความสันติสุข เช่น พื้นที่พุ่มแม่ม อำเภอสายบุรี จังหวัดปัตตานี มีเนื้อที่ประมาณ 11,000 ไร่ เป็นพื้นที่พุ่มเสื่อมโทรม มีน้ำท่วมขังเกือบตลอดทั้งปี ใช้ประโยชน์ไม่ได้ ถูกปล่อยรกร้างมานาน พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชได้เสด็จพระราชดำเนิน ได้ทรงศึกษาแผนที่ ศึกษาสภาพภูมิศาสตร์ หลังจากนั้นได้ทรงสนทนากับชาวต๋อง ปู่เต๊ะซึ่งได้ตอบคำถามถวายพระองค์ ได้ให้ข้อมูลของพระองค์ โดยที่ทรงศึกษาจน เข้าใจ อย่างถ่องแท้ ทรงเยี่ยมเยียนราษฎรจนได้รับ

การยอมรับและมีผู้ถวายที่ดินเพื่อเข้าร่วมโครงการพระราชดำริเรียกว่าทรงงานอย่างเข้าถึง นำมาสู่การ พัฒนา ที่ในเวลาต่อมาได้ผลให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรม สอดคล้องกับที่ ดร.สุเมธ ตันติเวชกุล อดีตเลขาธิการสำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริและอดีตเลขาธิการสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้เขียนไว้บทความ “ประสบการณ์สนองพระราชดำริเรียนรู้ หลักการทรงงาน ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา” ความว่า “พระองค์ทรงมุ่งเน้น เรื่องการพัฒนาคน ทรงตรัสว่า “ต้องระเบิดจากข้างใน” นั่น คือต้องสร้างความเข้มแข็งให้คน ในชุมชนที่เราเข้าไปพัฒนา ให้มีสภาพพร้อมที่จะรับการพัฒนาเสียก่อน มิใช่การนำความ เจริญหรือบุคคลจากสังคมภายนอกเข้าไปหาชุมชนหมู่บ้านที่ยังไม่ ทันได้มีโอกาสเตรียมตัว ทรงใช้หลัก “เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา” นั่น คือก่อนจะทำอะไร ต้องมีความเข้าใจเสียก่อน เข้าใจ ภูมิประเทศ เข้าใจผู้คนในหลากหลายปัญหา ทั้งทางด้านกายภาพด้านจารีตประเพณีและ วัฒนธรรม เป็นต้น และระหว่างการค้าเนินการนั้นจะต้องทำให้ผู้ที่เราจะไปทำงานกับเขาหรือ ทำงาน ให้เขานั้น “เข้าใจ” เราด้วย เพราะถ้าเราเข้าใจเขาแต่ฝ่ายเดียว โดยที่เขาไม่เข้าใจเรา ประโยชน์คงจะไม่เกิดขึ้นตามที่เรามุ่งหวังไว้ “เข้าถึง” ก็ เช่นกัน เมื่อรู้ปัญหาแล้ว เข้าใจแล้วก็ ต้องเข้าถึง เพื่อให้เข้าไปสู่การปฏิบัติให้ได้ และเมื่อเข้าถึงแล้ว จะต้องทำอย่างไรก็ตามให้เขา อยากรู้เราด้วยดังนั้น จะเห็นว่าเป็นการสื่อสารสองทางทั้งไปและกลับ ถ้าสามารถทำสอง ประการแรกได้สำเร็จ เรื่อง “การพัฒนา” จะ ลงเอยได้อย่างดี เพราะเมื่อต่างฝ่ายต่างเข้าใจ กัน ต่างฝ่ายอยากจะทำถึงกันแล้ว การพัฒนาจะเป็นการตกลงร่วมกันทั้งสองฝ่าย ทั้งผู้ให้ และผู้รับ” หลักการทรงงาน เข้าใจ เข้าถึง พัฒนานั้น ทรงใช้กับทั้ง คน วัตถุ สังคม สิ่งแวดล้อม และ วัฒนธรรม มีความลุ่มลึกและมีโครงการพระราชดำริหรืองานอื่นที่ทรงทำ เป็นตัวอย่างให้เห็นอย่างชัดเจน

องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษา

กระทรวงวัฒนธรรมและสำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติต้องสนับสนุน ส่งเสริม กำหนดรูปแบบหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาพระพรหุณาภรณ์และพุทธทาสภิกขุ นำสันติ สุขในพื้นที่ชายแดนใต้ ตามแนวคิดพระพรหุณาภรณ์และพุทธทาสภิกขุ เข้าใจ เข้าถึง

พัฒนา ผสมผสานแนวคิดปรัชญาและเศรษฐกิจพอเพียง พระราชดำริพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ให้เป็นแกนนำในการกำหนดนโยบายแผนการปฏิบัติการประกอบด้วย การวางแผนการดำเนินงาน การตรวจสอบประเมินผลการปรับปรุงพัฒนา ที่มุ่งเน้นความพอเพียงอย่างมีประสิทธิภาพผลต่อชาวไทยพุทธสังคมไทยอย่างเป็นรูปธรรมให้มากที่สุด รัฐบาลและหน่วยงานของรัฐทุกระดับควรสร้างบรรยากาศที่ดีในหลักธรรมนำสันติสุขชายแดนใต้ในระดับบุคคลและครอบครัวและตลอดชุมชนทุกระดับในสังคมและส่งเสริม สนับสนุนสร้างบรรยากาศที่เอื้อต่อการดำเนินการในการใช้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาพระพรหมคุณาภรณ์และพุทธทาสภิกขุนำสันติสุขในพื้นที่ชายแดนใต้ เสริมอาชีพผสมผสานแนวคิดปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงตามพระราชดำริพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กระทรวงวัฒนธรรมและสำนักพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ควรส่งเสริมให้พระสงฆ์และชาวไทยพุทธทุกระดับชุมชนหน่วยงานราชการและเอกชน นำเสนอผลงานที่เด่นของพระพรหมคุณาภรณ์และพุทธทาสภิกขุ ผสมผสานกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามพระราชดำริพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตลอดจนประยุกต์แนวคิดหลักธรรมทางพระพุทธศาสนากับหลักธรรมนำสันติสุขในพื้นที่ชายแดนใต้เพื่อกระตุ้นให้คณะสงฆ์และพระสงฆ์ชุมชนและหน่วยงานทุกระดับในสังคมไทยรูปแบบหลักธรรมนำสันติสุข และส่งผลสันติสุขดีขึ้น พร้อมมอบขวัญกำลังใจ ยกย่องบุคคลและชุมชนและหน่วยทุกระดับในสังคมไทย สามารถสร้างสันติสุขเกิดขึ้น และกระทรวงศึกษาธิการควรนำองค์ความรู้และผลจากการวิจัยไปสอดแทรกเนื้อหาในบทเรียนวิชาสังคมศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรมเพื่อให้นักเรียนทั้งชาวไทยพุทธและไทยมุสลิมในพื้นที่ได้เข้าใจถึงหลักการอยู่ร่วมกันอย่างสันติภายใต้สังคมพหุวัฒนธรรมที่มีความแตกต่างหลากหลายแต่ประชาชนสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างพึ่งพาอาศัยและร่วมกันพัฒนาชุมชนท้องถิ่นร่วมกัน

เอกสารอ้างอิง

- พุทธทาสภิกขุ. (2537 ก). **ประณิธาน 3 ประการของท่านพุทธทาส**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2546). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มารีสา พึ่งบุญพระ, ชัยณรงค์ กิตินารณอินทราณี. (2563). ความจริงจากเด็ก 3 จังหวัด

ชายแดนใต้. แหล่งอ้างอิง:

<https://www.bangkokbiznews.com/social/862469> สืบค้นเมื่อวันที่ 8/3/65

สมบูรณ์ บุญฤทธิ์, พระมหาวิเชียร วชิรธมโม. (2549) การศึกษาผลกระทบต่อการศึกษาปฏิบัติ

ศาสนกิจของพระภิกษุ สามเณรในจังหวัดยะลา ปัตตานี และนราธิวาส จาก

เหตุการณ์ความไม่สงบใน ๓ จังหวัดชายแดนภาคใต้. ทุนอุดหนุนการวิจัย :

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

อมรา พงศาพิชญ์. (2545). ความหลากหลายทางวัฒนธรรม (กระบวนการทัศน์และบทบาทใน

ประชาสังคม). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ 3.

